

MARIJAN BRADANOVIĆ

**CRTICE O ZAPRETENOJ SENJSKOJ BAŠTINI
SREDNJEGA VIJEKA U KONTEKSTU UMJETNOSTI
ISTOČNOJADRANSKE OBALE I OTOKA**

Marijan Bradanović
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za povijest umjetnosti
Katedra za zaštitu, prezentaciju i interpretaciju baštine
Sveučilišna avenija 4
HR 51000 Rijeka
mbradanovic@uniri.hr

UDK: 930.85(497.5Senj)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2021-8-27

U radu se raspravlja o senjskoj srednjovjekovnoj baštini u kontekstu umjetnosti istočne obale Jadrana. Nestali i očuvani, ali povijesnomjetnički slabo valorizirani senjski spomenici hipotetički se tumače u novom ključu, uz prijedloge datiranja te stilske poveznice s područja Kvarnera, ali i šireg jadranskog prostora. Uz isticanje povijesnih okolnosti te analizu grafičkih i pisanih izvora, s naglaskom na komparativnu povijesnomjetničku analizu, donosi se prijedlog datiranja i stilskoga povezivanja porušenoga srednjovjekovnog tornja ispred pročelja senjske katedrale. Mogući najbliži parnjak i uzor nalazi mu se u Krku. Zatim se uspoređuju dva kronološki i paleografski bliska natpisa s dvije crkve iz prve polovice 14. stoljeća: jedne koja se, prema Anti Glavičiću, nalazila na mjestu sakristije senjske katedrale i druge koja se nalazila na mjestu sakristije krčke katedrale.

Zaključno se komparativno raspravlja o procesu urbanizacije, arhitekturi i mogućem izvornom imenu senjske Male place, vjerojatnoga središta komunalnoga života kasnoga senjskog srednjovjekovlja i drugoga težišta (tada već) bicentrično organiziranoga grada te implikacijama koje proizlaze iz postojanja jednog takvog kasnosrednjovjekovnog urbanog težišta odijeljenog od najvažnijeg srednjovjekovnog javnog prostora pred katedralom. Donosi se prijedlog datiranja Gradske lože (tzv. Kampuzije) i iznosi pretpostavka da je njezino oblikovanje nastalo pod direktnim utjecajem Venecije. Za kuću Daničić na Maloj placi pretpostavlja se da je mogla imati odnosno preuzeti funkciju vijećnice kada je podignuta u drugoj polovici 15 stoljeća. Njezina trifora pripisuje se djelatnosti Andrije Alešija.

Ključne riječi: Senj, kulturna baština, urbanizam, arhitektura, srednji vijek, Krk, Rab, Venecija, Andrija Aleši

Uvodno o senjskoj kulturnoj baštini iz perspektive bivšeg konzervatora

Spomenici¹ Senja, toga još uvijek skrivenoga dragulja hrvatske baštine koji datiraju iz razdoblja srednjeg vijeka i rane renesanse najvećim dijelom nisu valorizirani u širem kontekstu kulturne baštine istočne obale Jadrana. Više je razloga zašto je Senj nekako i dalje ostao po strani pri velikom intenziviranju povijesnoumjetničkih istraživanja koje bilježimo u proteklih nekoliko desetljeća i ovdje nemamo prostora za njihovu detaljniju analizu. Svakako su tome pridonijela razaranja koju je senjska baština sustavno trpjela već tijekom 19. i ranog 20. stoljeća, a osobito tijekom Drugog svjetskog rata. Pomalo nestvarno djeluje putopisna bilješka Ivana Kukuljevića Sakcinskog iz 1856. godine: "Uobće može se reći, da nijedan grad sadašnje Hrvatske ne ima toliko starih građevnih spomenika, koliko upravo Senj²" iako je, zapisujući je, ujedno gorko naglasio kako misli na tadašnje hrvatske granice, dakle bez Dalmacije, a naravno i bez Istre. Tome je dodao: "Osim toga ima i mnogo što glagolskih, što latinskih natpisa i grobnih spomenika, počamši od 14. vieka, premda

¹ Ovaj rad su sufinancirali Sveučilište u Rijeci projektom *Kulturni krajolik sjevernog Jadrana – popunjavanje lakuna* (uniri-human-18-245) i Hrvatska zaklada za znanost projektom PZS-2019-02-1624-GLOHUM *Globalni humanizmi: novi pogledi na srednji vijek (300-1600)*. Rad sam napisao na poziv Uredništva Senjskog zbornika potkrijepljen molbom, a i velikom pomoći svoje drage kolegice Blaženke Ljubović, ravnateljice Gradskog muzeja u Senju. Posvećujem ga uspomeni na nedavno preminulog biskupa Milu Bogovića. U njemu ću donijeti nekoliko hipoteza koje sam dr. Bogoviću u više navrata namjeravao iznijeti na marginama znanstvenih skupova i promocija njegovih knjiga, no pri tim susretima, održavanim zbog drugih tema oko kojih se vodila rasprava i uz biskupa uvijek okruženog mnoštvom ljudi željnih njegovih riječi, nije bilo vremena za naš dulji dijalog koji bi se usredotočio na senjske teme. Možda i zato što nisam imao prigode susresti ga na nekom znanstvenom skupu koji bi se održavao u samom Senju i potanko izložiti neku od svojih teza, a zatim se prepustiti znanstvenoj raspravi koju je dr. Bogović, kao i ja, osobito volio i poticao. S nekima od pretpostavki koje ću ovdje iznijeti dr. Bogović se možda i ne bi isprva i posve složio, no za druge sam uvjeren da bi ih s radošću prihvatio. Dr. Bogovića ću pamtiti kao vrlo angažiranog znanstvenika, vještog pisca znanstvenih rasprava i duhovitog izlagača. Uvijek raspoložen za diskusiju (koja na žalost na današnjim skupovima ponekad izostaje), često je opušteno i otvoreno ukazivao na probleme naše historiografije, osobito crkvenopovijesnih pitanja, npr. slabo stanje publiciranosti biskupskih vizitacija ranoga novog vijeka. Pamtit ću ga i po pozornosti s kojom je slušao moja izlaganja i podržavao moja istraživanja. Kao bivši konzervator pamtit ću ga i po toplom prijemu i velikoj podršci koju mi je pružio kada sam s kolegama H. Giacconijem i M. Blečić prije dvadesetak godina održao predavanje posvećeno praktičnim savjetima u svezi očuvanja baštine. U organizaciji netom osnovane Gospičko-senjske biskupije ono se odvijalo pred cjelokupnim njezinim svećenstvom.

² I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1997, 405.

su jur mnogi s vremenom i nehajstvom propali."³ Ostaje nam sa žaljenjem dodati da je razaranjima, koja su nakon ovog svjedočanstva uslijedila, stanje postalo daleko gore jer su mnogi natpisi i reljefi uništeni. Oni preostali, često fragmentirani i dislocirani, teško da mogu predočiti izgled grada i njegovih pojedinih spomenika kakve ih je sasvim dobro još vidio Kukuljević Sakcinski.

Pomalo paradoksalno, ispočetka su ta razaranja bila rezultat relativnoga gospodarskog prosperiteta 19. stoljeća, koji je činio podlogu za radikalnije preinake gradskog tkiva, ali i perifernoga smještaja grada u odnosu na središta naše rane konzervatorske djelatnosti. K tomu, Senj nije imao vidljivih arhitektonskih spomenika antike, pa tako i nije bilo mnogo zainteresiranih putnika - znalaca koji bi u njemu tražili tragove prošlosti, kao što je to od doba baroknog klasicizma i klasicizma bio slučaj s obalnim gradovima sa znatnijim ostacima antike: osobito sa Splitom, Zadrom, Pulom i Porečom. Drugi svjetski rat Senju je donio višestruka i strašna razaranja uzrokovana zračnim napadima. U poratnoj obnovi, uz sav trud aktera koji su je vodili, kao i onih koji su se za nju zalagali⁴, nije bilo dovoljno snage za sprječavanje rušenja urbanog tkiva. Iz perspektive bivšeg konzervatora mislim da je Senju stalno nedostajalo sjedište državne službe zaštite kulturnih dobara, koja bi u njemu bila smještena i koja bi u njemu sustavno djelovala. Usprkos osnivanju Konzervatorskoga odjela u Gospiću, držim da ni današnje stanje, pogotovo s obzirom na znatno veća raspoloživa sredstva koja su na raspolaganju za zaštitu kulturnih dobara, nije značajnije poboljšano.

Pogledamo li današnju mrežu konzervatorskih odjela Uprave za zaštitu kulturne baštine, bez obzira na prekranja ingerencija djelovanja pojedinih sjedišta konzervatorskih službi (koja su upravo na području kojim se prostire Ličko-senjska županija bila češća), jednostavno bi zbog značaja i stanja senjske kulturne baštine u samom Senju morao djelovati odjel konzervatorske službe, kao nadležno tijelo Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara zaduženo za zaštitu istih. Jednim citatom teksta Ante Glavičića iz 1962. godine, dakle tek jednom, već dobrih tri četvrtine stoljeća "urgentnom" konzervatorskom temom potkrijepit ću ovu tvrdnju: "Crkva sv. Franje srušena je 1943. godine za vrijeme bombardiranja Senja. Čitav prostor bivše crkve treba da se arheološki istraži, a zatim da se uredi kao Mauzolej senjskih uskoka prema projektu kipara Ivana Meštrovića."⁵

³ Ibid.

⁴ O tome usp. M ŠPIKIĆ, 2017, 157–175.

⁵ A. GLAVIČIĆ, 1962, 14.

O senjskoj srednjovjekovnoj baštini iz perspektive povjesničara umjetnosti

Kako će se ovaj moj prilog ograničiti na razdoblje razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka, moram istaknuti da je u posljednje vrijeme u hrvatskoj povijesti umjetnosti ipak zabilježeno nekoliko značajnih povijesnoumjetničkih otkrića o senjskoj baštini, poput onoga kada je Emil Hilje pripisao sarkofag biskupa Ivana i Leonarda de Cardinalibus zadarskom majstoru Pavlu iz Sulmone.⁶ Već je Ivan de Cardinalibus boravio u Zadru i s njim imao bliske veze poslom posredovanja u graničnom sporu između Zadrana i Šibenčana.⁷ Ipak, E. Hilje donosi vjerojatniji put Pavla iz Sulmone prema Senju, preko njegove organizacije velikog gradilišta novog skulpturalnog pročelja paške zborne crkve (današnji Stari Pag), upozoravajući i na arhivski potvrđenog zadarskog klesara Nikolu Ivanova iz Senja.⁸ U zaokruživanju užega kulturnog krajolika grada Senja tijekom kasnog srednjovjekovlja spominjem da sam ovoj temi, kojom su se iscrpno bavili moji profesori I. Petricioli⁹ i E. Hilje, pridodao prijedlog atribucije tzv. sarkofaga Mande Budrišić iz klaustura franjevačkog samostana u Kaboru na Rabu¹⁰ spomenutom majstoru Pavlu iz Sulmone. E. Hilje ocijenio ga je ne baš vrhunskim, ali ipak najznačajnijim dalmatinskim kiparom druge polovice 14. stoljeća.¹¹ Ne treba se čuditi aktivnosti jednoga istaknutog zadarskog majstora u senjskom emporiju koji se u to vrijeme ubrzano razvijao. Uz Zadar, kao i drugdje na području Kvarnera kojem kulturološki pribrajam i tadašnji Senj, primjetan je tijekom srednjovjekovlja i sve jači utjecaj Venecije, što je povijesnoumjetnički izvrsno potkrijepila studija Predraga Markovića. On je senjsku grobnicu glasovitog kneza Nikole IV. Frankopana, koja se izvorno nalazila u staroj franjevačkoj crkvi izvan grada, pripisao venecijanskoj radionici Bon.¹² To je glavni okvir unutar kojega će se kretati ovaj prinos valorizacije i kontekstualizacije odabranih primjera senjske baštine: kulturni utjecaj Zadra, koji je s protokom razvijenoga prema kasnomu srednjem vijeku također bio pod sve većim utjecajem Venecije, kao i sve snažniji dotoci iz samog središta Mletačke Republike, uz mogućnost utjecaja i iz drugih talijanskih gradova s kojima je Senj bio povezan trgovinom. Tome

⁶ E. HILJE, 2003, 35–41; E. HILJE, 2016, 49–53.

⁷ M. SLADOVIĆ, 1856, 97.

⁸ E. HILJE, 2003, 41.

⁹ I. PETRICIOLI, 1980, 252–265.

¹⁰ M. BRADANOVIĆ, 2004, 247–252.

¹¹ E. HILJE, 2016, 72.

¹² P. MARKOVIĆ, 2006, 9–28.

treba pridodati i tradicionalnu bliskost kultura Senja i otoka Krka, dodatno potaknutu širenjem feuda Krčkih na susjedno kopno, a također i čvrste veze Senja s nedalekim Rabom.

Budući da se rad ne bavi renesansnim spomenicima, samo ću spomenuti da je specifičnu senjsku renesansnu skulpturu, prožetu utjecajem renesanse dvora Matije Korvina, iscrpnije unutar šireg konteksta valorizirao Milan Pelc.¹³ Osobno sam također o njoj pisao, povezujući je s primjerima iz gradova Raba, Krka, Cresa, Osora i vinodolskog kraja¹⁴, a vrlo je značajan i nedavni prinos Danka Šoureka.¹⁵ U skladu s povijesnim kretanjima, slika utjecaja na senjsku baštinu tijekom ranoga novog vijeka bila je još radikalnije promijenjena, no o tim sasvim suprotno orijentiranim dotocima bit će riječi nekom drugom prigodom. Vrativši se na srednjovjekovno stanje najavljujem i da ću u daljnjoj raspravi navesti i druge primjere povijesti umjetnosti srodnih povijesnih znanosti, povezane s materijom o kojoj ću pisati. Cilj mi je bio upravo ovom tužnom i svečanom prigodom spomena na pokojnoga dr. Milu Bogovića izložiti nekoliko hipoteza o kojima već desetljećima razmišljam, pokušavajući senjsku srednjovjekovnu baštinu kontekstualizirati u širem okviru istočne obale Jadrana. Tim zapažanjima, odnosno crticama (kako sam ih nazvao), nije namjera demantirati ogroman sustavni prinos i znanstvene dosege onih koji su desetljeća svojeg rada predano i fokusirano posvetili Senju i njegovim spomenicima - prvenstveno arhitektice i povjesničarke arhitekture Melite Viličić, zatim povjesničara Mile Bogovića i arheologinje Blaženke Ljubović - već na nekoliko karakterističnih primjera senjsku kulturnu baštinu valorizirati povijesnoumjetničkom metodologijom i u širem povijesnoumjetničkom kontekstu.

*"Turan senjske biskupije" iz Gartlica za čas kratiti Frana Krste
Frankopana bio je romanički toranj pred pročeljem senjske katedrale*

Otvarajući ovu raspravu želim napomenuti da ću se fokusirati na vlastitu hipotezu i njezine varijacije, a ostaviti po strani već postojeću raspravu o međusobnom kronološkom primatu dva zvonika senjske katedrale (jednoga smještenog pred pročeljem, a drugoga iza njezina začelja), od kojih danas više ni jedan nije sačuvan. Svakako bih htio istaknuti da toranj pred pročeljem držim izvornim srednjovjekovnim zdanjem, što se ne kosi s mišljenjem M. Bogovića i

¹³ M. PELC, 2007, 131–133, 289–291.

¹⁴ M. BRADANOVIĆ, 2016, 121–138.

¹⁵ D. ŠOUREK, 2020, 203–224.

B. Ljubović kao autora posljednje znatnije studije o razvojnim fazama senjskoga katedralnoga kompleksa.¹⁶

Na dobro poznatom bakroreznom prikazu grada Senja objavljenom u glasovitom Valvasorovu djelu¹⁷ precizno je prikazan toranj pred crkvom, koju nije teško povezati s današnjom katedralom, tj. njezinom središnjom lađom, prije zrelobarokne prigradnje pobočnih brodova. Orijehtacija tornja smještenoga po strani, sjevernije ispred pročelja katedrale, u odnosu je prema spomenutom pročelju i to onom njegovom dijelu sjeverno od glavnoga portala. U donjoj zoni toga dijela katedralnog pročelja (dakle ispod fasade od opeke rekonstruirane nakon Drugog svjetskog rata i petnaestak vodoravnih redova slabije obrađenih i loše posloženih klesanaca koji vjerojatno korespondiraju s mjestom kontakta katne veze između katedrale i zvonika) sačuvan je fini opus kvalitetno obrađenih i na romanički način dobro uslojenih većih klesanaca. Sjeverozapadna fasada zvonika vidljiva kod Valvasora od temelja prema vrhu raščlanjena je jednim visoko postavljenim, možda pravokutnim, karakteristično uskim prozorskim otvorom i u gornjim etažama s dvije, vjerojatno polukružne bifore. Simetrično postavljene bifore i najniži uski otvor naziru se i na zasjenjenoj jugozapadnoj strani zvonika. Svi su otvori vrlo uski i odgovaraju veličini romaničkih otvora na romaničkim zvonnicima. Vrh tornja krune zupci kruništa. Portal se ne može vidjeti jer je bio orijentiran prema pročelju katedrale, tj. prema suprotnoj strani od fasade prikazane kod Valvasora.

Melita Viličić prikupila je i druge grafičke povijesne izvore na temelju kojih je načinila i vlastite grafičke rekonstrukcije ranijih faza izgleda katedralnog kompleksa, uključivši naravno i zvonik pred katedralom. Još polovicom 18. stoljeća zvonik pred pročeljem katedrale imao je ista obilježja masivne nenatkrivene kule, pa je prema svim dosadašnjim autorima studija karakteristični krov u obliku lukovice dobio tek pri popravku i adaptaciji 1826. godine. Temeljem arhivskih podataka M. Viličić je donijela i prijedlog rekonstrukcije veze između prvog kata zvonika i unutrašnjosti katedrale putem zatvorenog hodnika koji je, oslanjajući se na fasadu zvonika orijentiranu prema katedrali i katedralno pročelje, počivao na (bačvastom?) svodu kojim je bio premošten uski prolaz između dviju građevina. Njezin prijedlog rekonstrukcije se u tom

¹⁶ O povijesti senjskog katedralnog sklopa uz pretpostavke ranih faza izgradnje usp. nedavno publiciranu studiju Mile Bogovića i Blaženke Ljubović. M. BOGOVIĆ – B. LJUBOVIĆ, 2013, 271–342. U pitanju je posljednja opsežna rasprava s iscrpnim referencama na prethodnu diskusiju. Također usp. i temeljnu studiju M. VILIČIĆ, 1971, 65–129 kao i druge njezine radove o ovoj temi koje ću u daljnjoj raspravi citirati. Vrijednih zapažanja donosi i J. LOKMER, 2015-2016, 235–325.

¹⁷ J. W. VALVASOR, 1689.

specifičnom detalju oslanja na crtež stanja koje je zatekao i dokumentirao arhitekt Josip Vancaš na samom kraju 19. stoljeća (vjerojatno 1899. godine), prije rušenja cjelokupnoga sklopa koji je činio stari zvonik pred katedralom i njegov aneks u visini prvog kata povezan s pročeljem katedrale, kao i manja kuća jednostrešnog krovišta, prislonjena na sjeverozapadnu fasadu zvonika.¹⁸ Takvo je stanje dokumentirano i katastarskom mapom iz sedamdesetih godina 19. stoljeća na kojoj je prikazana veza zvonika i pročelja katedrale.

Uvjeran sam da je riječ o istom onom biskupovom tornju za koji je već Pavao Tijan¹⁹ istaknuo da ga je spomenuo Fran Krsto Frankopan u svojem *Gartlicu za čas kratiti*. Kada je starac od djevojke zaprosio ljubav, ona mu je odbrusila, zaključujući da je njegova "ljubav divojkam ugodna kot zadnjica oku prisposodna". Uvodno je starcu, nabrajajući "tela tvoga derične vridnosti", započela upravo s: "imaš najpre čelo pliživije neg je turan senjske biskupije".²⁰ Nisam pronašao podatak da je tko pokušao rastumačiti značenje stihova u kontekstu usporedbe starčeva čela sa senjskim zvonikom. Budući da se danas dijalekti sve manje koriste, a značenja pojedinih riječi nisu više općepoznata i raširena ni među domaćim senjskim čakavskim pukom, pokušat ću rastumačiti stihove u navedenom kontekstu. *Pliživije* se pojavljuje u značenju *ćelavije*²¹, pa je dakle *turan*²², tj. toranj senjske biskupije, u doba Frana Krste Frankopana još uvijek bio ćelav poput starčeve glave. Mogli bismo to protumačiti na način da mu na njegovu romanički koncipiranu ravnu završnu terasu, kako je prikazana i kod Valvasora (suvremenika Frana Krste Frankopana²³), nije bilo pridodano krovište, kako grafički prikazi tomu svjedoče. Ipak, mislim da je riječ o tome da je toranj bio neožbukani. Krenemo li korak dalje u toj hipotezi, takav je bio i u 17. stoljeću jer je zidan masivnim i dobro uslojenim kamenim romaničkim klesancima, poput donje, izvorno očuvane zone pročelja senjske katedrale sjeverno od glavnog portala, prezentirane u konzervatorsko-restauratorskim radovima izvedenim nakon Drugoga svjetskog rata.

¹⁸ M. VILIČIĆ, 1968, 80, sl. 36; usp. M. VILIČIĆ, 1991, 283, sl. 8.; Gj. SZABO, 1940, 35–51, slikovni prilog 27.

¹⁹ P. TIJAN, 1940, 59–78.

²⁰ GARTLIC ZA ČAS KRATITI, URL: https://hr.wikisource.org/wiki/Gartlic_za_%C4%8Das_kratiti (2021-8-16)

²¹ Zahvaljujem kolegi Irvinu Lukežiću i kolegici Sanji Zubčić na pomoći u tumačenju.

²² U hrvatskom jeziku kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka, npr. u glagoljskim ispravama, *turan* koji proizlazi iz *torre* uobičajen je naziv za obrambene tornjeve tj. kule, a ne slučajno i za samostojeće kampanile važnih crkvenih zdanja. Šteta je da se u današnjem hrvatskom standardnom jeziku, kada se piše i govori o fortifikacijama, namjesto tornja koristi riječ kula, no takvih je primjera još mnogo.

²³ J. W. VALVASOR, 1689.

Nema razloga ne prikloniti se riječima Sakcinskog koji je pola stoljeća prije izgradnje sadašnjega historicističkog zvonika katedrale opisao onaj stari, tada već ožbukani klasicističkom žbukom: "Crkveni zvonik stoji po starinskom ukusu osamljen nasprama crkvi sa zapadne strane i popravljen je godine 1828., kada skinuše starinski natpis, te u novom napomenuše samo da je građen u 12. vieku."²⁴ Dakle, građen je upravo kada se, od 1169. godine, opet spominje senjska biskupija pa se drži da je ona tada negdje sredinom 12. stoljeća i obnovljena.²⁵ O preciznosti prikaza Senja kod Valvasora ne treba dodatno raspravljati. Ovdje želim istaknuti okolnost da je glasoviti polihistor bio u prijateljskoj vezi s jednim od svojih glavnih suradnika, senjskim književnikom, jezikoslovcem i povjesničarem Pavlom Ritterom Vitezovićem, koji je u njega izučio tehniku izrade bakroreza.²⁶ Na istaknutim mjestima Vitezovićevi stihovi obogaćuju Valvasorovu knjigu. Drži se da je Vitezović izradio crtane predloške za arhitektonske vedute niza hrvatskih gradova i utvrda pa i svojeg rodnog Senja.²⁷ K tomu, sâm je Valvasor kao dragovoljac u vojnoj službi sudjelovao u ratu protiv Osmanlija te je dobro poznao hrvatske krajeve, a prema nekim autorima, služio je i u samom Senju.²⁸ Da je dobro poznao Senj i njegovu opisu pristupio studiozno, svjedoči nam značenje koje mu je pripisao već u uvodnom dijelu teksta, kao i njegovi iscrpni opisi običaja senjskoga puka. Na koncu, o tomu govori i iscrpni panegirik prijatelju Pavlu Ritteru Vitezoviću, za kojega je također našao mjesta u opisu grada i njegovih stanovnika. Na arhitektonskoj veduti Senja, izrađenoj u tehnici bakroreza, vjerno su prikazane zidine i kule te za znatnije senjske crkve u to vrijeme karakteristični zvonici na trostruku preslicu (poput onoga koji i danas krasi crkvu Marijina Navještenja, tj. Gospu od Arta). Osobito je značajno da toranj pred katedralom tada još uvijek nije imao krov, već je bio zaključen zupčastim kruništem.

Uspoređujući Valvasorov prikaz na pamet su mi odmah pali brojni komparativni primjeri, od kojih su neki, naravno, naknadno preinačeni: od relativno udaljenog motovunskog kampanila župne crkve, do onoga župne

²⁴ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1997, 410–411. Natpis je objavio M. Magdić: "HAEC TVRRIS A NOVEM SAECVLIS SVBSISTENS, AT VALDE DEFORMIS, AD FORMAM TURRIS CAMPANARIAE SVMPTIBUS ECCLESIAE ET BENEFACORVM MVNIFICENTIA REDACTA EST ANNO DOMINI 1826". (usp. M. MAGDIĆ, 1877, 18) Ako je Sakcinski mislio upravo na taj natpis, mora da se zabunio jer on spominje devet stoljeća postojanja zvonika što bi značilo da je iz 11. stoljeća.

²⁵ M. BOGOVIĆ, 1996, 305. Usp. M. BOGOVIĆ – D. NEKIĆ, 2010.

²⁶ L. GOSTIŠA, 1989, 23.

²⁷ M. MELEM HAJDAROVIĆ, 2011, 160.

²⁸ M. MELEM HAJDAROVIĆ, 2011, 142–176.

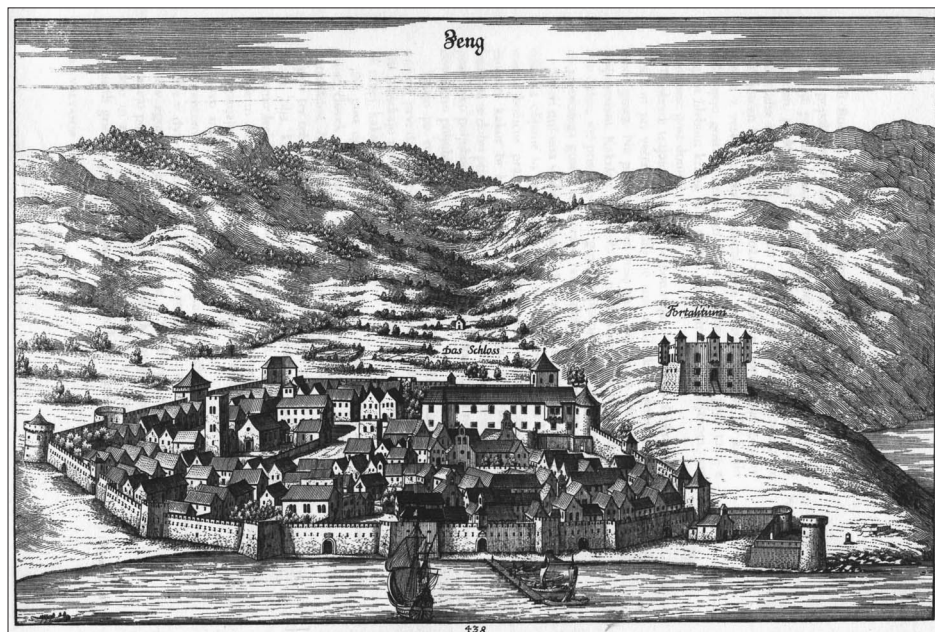
crkve sv. Anselma, tj. nekadašnje ninske katedrale, a potom i riječkog zvonika zborne crkve Uznesenja Marijina. No, za sve te primjere držim da su nastali kasnije od senjskoga. Njegovo su postojanje i duga opstojnost zacijelo morali imati odjeka u regiji, pogotovo zbog uobičajeno snažnoga utjecaja koje su na svoj okoliš vršili gradovi koji su bili sjedišta biskupija. Lokalni su inicijatori arhitektonskih realizacija i lokalne radionice u pravilu uzore tražili u glavnim vjerskim i kulturnim središtima svoje regije. Od znatno kasnije nastalih zvonika, na koje je moralo utjecati oblikovanje senjskoga katedralnog tornja, ističem onoga nekadašnje župne crkve sv. Jurja u Hreljinu (Starom Hreljinu) koji je do pogrešne restauracije imao materijalno, a i fotografski dokumentirano jasno vidljive tragove zupčastog kruništa. U široj komparativnoj analizi ne treba zaboraviti *donjone*, branič-kule ili utočišne kule utvrđenih feudalnih rezidencija, poput one do danas sačuvane u nedalekom vinodolskom Bribiru, natpisom datirane na početak 14. stoljeća.

Ipak, kao djelo nastalo u vremenu i na prostoru vrlo bliskom pretpostavljenoj izgradnji prvotnog zvonika pred senjskom katedralom, posebno bih htio istaknuti prvotni romanički zvonik krčke katedrale. Sačuvanim natpisom u luneti portala (orijentiranog prema katedrali) datiran je u 1191. godinu.²⁹ Ovaj natpis krčki toranj spominje kao realizaciju cijele komune, a obogaćen je i personalnom datacijom kojom se spominje biskup Ivan i knezovi Krčki, Bartol i Vid.³⁰ Ona naglašava bliskost biskupa i knezova Krčkih, čiji je utjecaj na crkvene prilike na susjednom kopnu zacijelo već morao biti dosta snažan. Možda je vrlo sličan izvorni natpis krasio i senjski zvonik pred katedralom. Saksinski je sa žaljenjem utvrdio da je on, također iz 12. stoljeća, postojao na senjskom zvoniku, no da je par desetljeća prije njegova posjeta Senju zamijenjen novim.³¹ Uz Frana Krstu Frankopana spomenimo još jedan njemu suvremeni, barokni literarni

²⁹ Izvorni krčki katedralni zvonik danas je sačuvan u donje dvije etaže, dok mu je struktura u elevaciji u 19. stoljeću razgrađena da bi se materijal koristio pri gradnji kuća. Prethodio je današnjem katedralnom renesansnom i u završnom dijelu baroknom zvoniku koji je započela graditi tek mletačka uprava i to zato što je izvorni zvonik inkorporiran u gradski kaštel, a za privremeni je zvonik korištena drvena konstrukcija pokraj katedrale. Usp. M. JURKOVIĆ, 1990, 97–98; M. BRADANOVIĆ, 2016, 18–20.

³⁰ "(H)OC OPVS E(ST) TO(T)I(V)S H(VIVS) COMUNIS + A(NN)O D(OMI)NI M(ILLESIMO) C(ENTESIMO) NO(N)A(GESI)MO I (=PRIMO) T(EM)PO(R)E I(OHANNIS) VEGL(ENSI)S E(PISCO)PI ET B(ARTHOLOMEI) AC W(IDONIS) CO(MIT)V(M) V(EGLE) (H)OC OPUS E(ST) I(N)CEPTV(M). Ovo je djelo čitave ove općine. Godine Gospodnje tisuću sto devedeset i prve, u vrijeme Ivana, biskupa krčkoga i Bartola i Vida, knezova krčkih ovo djelo je započeto." Prema: T. GALOVIĆ, 2018, 75.

³¹ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1997, 410–411.

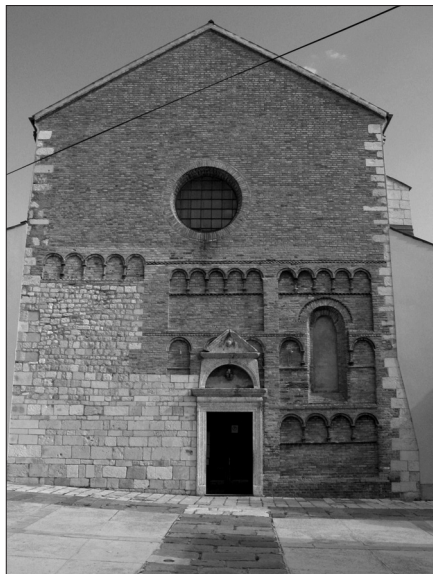
Sl. 1. Prikaz Senja u djelu J. W. Valvasora *Die Ehre des Herzogthums Krain*, 1689.

izvor za našu tezu o senjskom zvoniku – *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov* glasovitog Vitezovića koji je naveo da je "1000. Sztolne Crikve Szenyske turren aliti zvonik vezda je zidan."³² Tome treba dodati da se zbog oštećenja ili teže čitljivosti srednjovjekovnog latinskog natpisa Vitezović možda zabunio u čitanju.

M. Magdić, kao još jedan domaći očevidac za nekadašnji zvonik pred pročeljem katedrale, ističe njegovu starinu, opisujući ga kao zdanje na tri kata s: "malim oblim ulaznim vratima"³³. Taj opis posve bi odgovarao romaničkom portalu s lunetom kakva su dva (od kojih jedan s natpisom) sačuvana na ostacima nekadašnjeg krčkog katedralnog zvonika. Takva povezanost bila bi prirodna s obzirom na vrijeme obnove senjske biskupije, ali i zbog tradicionalno bliskih veza Senja i otoka Krka te utjecaja krčke romaničke arhitekture na cjelokupno obalno područje Senja i Vinodola. Ondje rijetke sačuvane ili arheološki utvrđene romaničke crkve redovito su nalik onim krčkima, zaključenima polukružno

³² M. VILIČIĆ, 1971, 97; D. NEKIĆ, 1997, 42.

³³ M. MAGDIĆ, 1877, 18. Također sa žaljenjem spominje da je obnovom u doba biskupa Ivana Krstitelja Ježića stari natpis skinut i zamijenjen novim.

Sl. 2. Senj, pročelje glavnog broda Katedrale
(foto: Damir Krizmanić, 2004.)

Sl. 3. Grad Krk, preostali dio nekadašnjeg romaničkog zvonika s karakterističnim portalima, onim orijentiranim prema katedrali i katnim koji je bio orijentiran prema biskupskoj rezidenciji.
(foto: Damir Krizmanić, 2004.)

istaknutom apsidom. Korak dalje u tim komparacijama treba istaknuti tradicionalno postojan i u to vrijeme još uvijek vrlo jak utjecaj Zadra, koji se na područje Kvarnera osobito proširio nakon što je 1154. godine Krčka biskupija postala sufraganskom Zadarskoj nadbiskupiji.

Temeljem raspoloživih izvora teško je zaključiti kako je to izvorno funkcioniralo u Senju - je li *turan* možda bio ekskluzivno biskupova kula? Kada spominjem crkvene zvonike važnih katedralnih i zbornih crkava, treba naglasiti da su unutar urbanih cjelina oni u pravilu bili komunalna zdanja, koja su uz funkciju zvonika imala i onu izvidničko-obrambenu. U prilog tom komunalnom značaju govori i sâm smještaj pred pročeljem katedrale, a ne u sklopu povijesne zgrade biskupije, kasnijeg župnog stana, koji se do potpunog uništenja u bombardiranju za Drugog svjetskog rata nalazio jugozapadno, iza začelja katedrale. K tomu, trg pred katedralom je u srednjem vijeku imao javnu funkciju. Primjerice ondje su Senjani 1271. godine kao svoga kneza izabrali Vida IV. iz Vidove loze knezova

Sl. 4. Grad Senj, katastarska mapa iz sedamdesetih godina 19. stoljeća; prikazan je spoj katedrale i katedralnog zvonika.

(izvor: Državna geodetska uprava, Odjel za katastar nekretnina Senj)

Krčkih, kasnijih Frankopana (zabilježen u dokumentima 1257. – 1271.).³⁴ O istom modelu izgradnje progovaraju nam i znatno kasniji epigrafski glagoljski natpisi iz 15. i 16. stoljeća. To je vrijeme emancipacije krčkih kaštela kao gradskih cjelina, koje su u malom htjele imati sve ono što je imalo i sjedište biskupije. Oni su dokumentirali podizanje vrbničkog i omišaljskog zvonika. Ukratko, zvonici mjesnih zbornih crkava gradili su se naporom plovana, dakle župnika koji je u seoskim kaptolima otoka Krka vrlo autonomno funkcionirao poput nekog "malog biskupa"; zatim gaštalda, tj. upravitelja bratovština, samih bratovština, ali i svoga komuna.³⁵ Tako je čest slučaj, osobito u Istri, da su oni i danas u zemljišnim knjigama navedeni kao komunalno, a ne župno vlasništvo. K

³⁴ M. VILIČIĆ, 1971, 66, 98; D. NEKIĆ, 1997, 41; FRANKAPAN, *Hrvatski biografski leksikon*, URL: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6281> (2021-09-01).

³⁵ Iserpnije u: M. BRADANOVIĆ, 2015, 145–149.

26. Katedrala sa starim porušenim zvonikom po crtežu arh. J. Vancaša

Sl. 5. Senj - odnos starog zvonika, pročelja katedrale i njihovog spoja krajem 19. stoljeća (izvor: J. Vancaš, HKS, 1940, prilog 27)

tomu, takvo vlasništvo zvonika ispred pročelja katedrale moglo je biti i razlogom kasnije uspostave drugog zvonika, iza njezina začelja.

Što se tiče funkcija tornja pred katedralom, P. Ritter Vitezović potvrđuje nam da je *turan* u 17. stoljeću bio katedralni zvonik. Dokaz je i zvono iz 1362. godine

koje se u njemu nalazilo u doba kada je M. Magdić pisao svoju knjigu.³⁶ Preživjelo je ratne rekvizicije, a danas se čuva u sakralnoj zbirci smještenoj u nekadašnjoj zgradi prepoziture. U poveznici s obrambenom funkcijom je i korištenje takvih čvrstih (i u prizemlju zatvorenih) zdanja kao riznica. Valja naglasiti da su romanički tornjevi imali i liturgijske funkcije o čemu svjedoči primjer oratorija - relikvijarija u zvoniku crkve sv. Ivana u nedalekom Rabu, kao i primjer djelomično sačuvanog zvonika crkve sv. Petra u Osoru.³⁷ Nedavno su na prvom katu iznad križnoga svoda krčkog romaničkoga kampanila pronađeni ostatci romaničkih fresaka koji govore u prilog liturgijskoj funkciji toga prostora. Tu dolazimo i do realizacije povezivanja prvoga kata senjskoga zvonika i unutrašnjosti senjske katedrale zatvorenim hodnikom nad svođenim uskim prolazom između ovih dvaju zdanja. Pritom se pročelje izvedeno opekama na senjskoj katedrali vjerojatno moralo prilagođavati već postojećim visinama etaža zvonika. O tome ne mislim pisati prije iscrpnijeg uvida u svu arhivsku dokumentaciju poslijeratne restauracije, pogotovo jer je pri obnovi izgubljeno mnogo od dekorativne slikovitosti izvornih terakotnih profilacija. One su zamijenjene pojednostavljenim oblicima, koji slijede osnovne geometrijske forme originala. No, opet se nameće paralela s krčkim stanjem, gdje je veza krčke katedrale i crkve sv. Kvirina premoštenjem tamošnje ulice na trasi antičkog carda morala snažno utjecati na graditelje koji su djelovali na području frankopanskih posjeda.

Crkva Imie od Raduča pokraj senjske katedrale iz 1329. godine i crkva sv. Duha pokraj krčke katedrale iz 1333. godine

Kao što sam već istaknuo, pitanje oblikovanja katedrale ostavljam po strani, pogotovo zbog restauracije provedene nakon Drugog svjetskog rata o kojoj je sačuvana najvećim dijelom još posve neobjavljena, ali vrlo opsežna konzervatorska dokumentacija. Ovdje još jednom podsjećam na temeljni rad M. Viličić³⁸ te druge njezine radove koje ću u daljnjoj raspravi citirati, nedavno publiciranu studiju M. Bogovića i B. Ljubović³⁹ te opsežan pregled J. Lokmera,⁴⁰ ali i još nekoliko važnih prinosa. Pritom mislim na nalaz ranokršćanskog mozaika koji je sondažno, u vrlo teškim uvjetima i bez mogućnosti proširenja sonde u okviru zaštitnog arheološkog zahvata istražio i dokumentirao Ranko

³⁶ M. MAGDIĆ, 1877, 18.

³⁷ M. JURKOVIĆ, 1990, 81–91.

³⁸ M. VILIČIĆ, 1971, 65–129.

³⁹ M. BOGOVIĆ – B. LJUBOVIĆ, 2013, 271–342.

⁴⁰ J. LOKMER, 2015-2016, 235–326.

Starac.⁴¹ Na tragu ondje publicirane dokumentacije i Starčevih zaključaka mislim da bez sumnje možemo naglasiti da se i ranokršćanska senjska katedrala nalazila otprilike na poziciji današnje katedrale te da će u budućim sustavnim istraživanjima trebati pokušati utvrditi kako se ona protezala zajedno sa svojim vjerojatnim adjacencijama. Pritom mislim na krstionicu, ali i mogućnost da je bila organizirana kao dvojna bazilika, baš kao i ona koja se prostire podno romaničke crkvice sv. Marka u nedalekoj Baški na otoku Krku.⁴² Ovaj baščanski lokalitet ne spominjem kao tek usputnu usporedbu. A. Glavičić je u više navrata istaknuo da se kontinuitet kulnog mjesta na lokaciji senjske katedrale proteže još dublje u prošlost, prema poganskom svetištu.⁴³ To je svrstava u vrlo specifičnu grupu ranokršćanskih zdanja koja nisu locirana u opreci s poganskim svetištem, kako je bilo uobičajenije. K tomu, podsjetio bih i na njegov rad⁴⁴ kojim je iznio pretpostavku da se na mjestu sadašnje sakristije izvorno nalazila srednjovjekovna crkva, i to ona čiju je izgradnju, kako je to sačuvanim natpisom istaknuto, u cijelosti 1329. godine financirala Imia od Raduča, kći potkneza Filipa. Natpis uklesan na monolitnoj ploči, s gotičkim štitom urešenim prikazom zmaja, nakon Drugog svjetskog rata sekundarno je izložen u unutrašnjosti katedrale, na njezinu južnom zidu.⁴⁵ Ne mogu prosuđivati je li Glavičić bio u pravu što se tiče prijedloga lokacije, ali želim naglasiti da manja srednjovjekovna crkva na mjestu sakristije ne bi predstavljala neobičan nalaz.

Bez obzira na suštinsku razliku trobrodne romaničke krčke katedrale i tadašnjeg izgleda senjske katedrale, takvo bi stanje bilo lako usporediti s onim u nedalekom Krku, gdje se na mjestu današnje katedralne sakristije u srednjem vijeku nalazila crkva, a u zidu začelja sakristije sačuvana je reljefna natpisna ploča datirana u 1333. godinu. Njezin natpis spominje kapelu dvojnog titulara sv. Duha i sv. Nikole te grob Leonarda i njegove žene Bogdane. Posebno je značajno da uz donatore spominje i majstora Mikela, koji je možda klesao i senjski reljef. Epigrafsko-paleografske karakteristike natpisa vrlo su bliske onima na spomenutom senjskom reljefu. Na okolnost velike podudarnosti dvaju reljefa upozorio sam ne znajući za Glavičićev rad u kojem je, arheološki očitavajući zide oslobođeno žbuke, donio zaključak o lokaciji senjske crkve koju je utemeljila Imia.⁴⁶

⁴¹ R. STARAC, 1999, 71–88.

⁴² O ranokršćanskoj bazilici podno crkve sv. Marka u Baški usp. N. JAKŠIĆ – N. NOVAK, 2009, 403–410.

⁴³ A. GLAVIČIĆ, 1966, 399–412.

⁴⁴ A. GLAVIČIĆ, 2001, 33–50.

⁴⁵ A. GLAVIČIĆ, 2001, 33–50. Usp. M. VILIČIĆ, 1971, 117.

⁴⁶ M. BRADANOVIĆ, 2004, 247–252.

Sl. 6. Senjska katedrala, reljef s natpisom koji spominje Imiu od Raduča kao utemeljiteljicu crkve (foto: Damir Krizmanić, 2004.)

Sl. 7. Krčka katedrala, natpisna ploča Leonarda i Bogdane sa začeljnog zida sakristije
(foto: Damir Krizmanić, 2004.)

Srednjovjekovno svjetovno središte grada Senja, komunalna loža i kuća Daničić

Nakon dugogodišnjih zalaganja konzervatora Hrvoja Giacconija, donedavnog pročelnika Konzervatorskog odjela u Gospiću, uz neposrednu realizaciju arhitekta Iva Vojnovića⁴⁷ i arheologinje Blaženke Ljubović, dovršen je konzervatorsko-restauratorski rad na senjskoj srednjovjekovnoj Loži.

Ložu Senjani zovu *Kampusij* ili *Kampuzia*, a tako se nazivala i u srednjovjekovnim dokumentima. Spominje se i u 27. glavi Senjskoga statuta iz 1388. godine.⁴⁸ Kao i kod drugih senjskih arhitektonskih spomenika, opis joj je i primarnu valorizaciju donijela M. Viličić. Pozivajući se na citiranu glavu Statuta, istaknula je mišljenje utemeljeno na pisanim izvorima, ali i na svojoj arhitektonskoj analizi tada zaista skromnih vidljivih ostataka te lože, koji su provirivali iz ožbukanih fasada kuće s terasom nadograđenom negdje koncem 19. ili početkom 20. stoljeća. Viličić je pretpostavljala da je ona ondje postojala barem od 14. stoljeća, a možda i ranije. Pozvala se na dokument iz 1302. godine

⁴⁷ Kolegi I. Vojnoviću kao voditelju toga konzervatorskoga zahvata zahvaljujem na ustupljenoj dokumentaciji postojećeg stanja senjske Lože, tj. onoga prije početka konzervatorskih radova.

⁴⁸ .. *sub logia Campusij*... L. MARGETIĆ, 2007, 52.

Sl. 8. Senj, Mala placu prije stradanja u Drugom svjetskom ratu
(izvor: Gradski muzej Senj)

koji spominje običaj okupljanja vijeća na zvuk zvona: "...ad sonum campae ipsius civitatis Segniensis consilio super campusium more solito solempniter congregato". Pretpostavljala je da je u pitanju bilo prizemno zdanje, prekriveno jednostrešnim krovom i možda povezano sa zgradom gradske vijećnice.⁴⁹ Nakon uklanjanja žbuke lakše je bilo analizirati ostatke srednjovjekovne faze jer su lukovi lože postali uočljiviji. Uočljiviji je postao i ostatak izvorne fasade u elevaciji, izveden istom tehnikom zidanja - opekom, na kojem su se nizale karakteristične gotičke trilobno zaključene monofore, koje su izgledale kao da su precrtane iz glasovite Ruskinove knjige *Stones of Venice*, i to onih primjera koje je pisac povezo s ranijim gotičkim stilom.⁵⁰ Građa zida od opeke arkadno

⁴⁹ M. VILIČIĆ, 1978, 49–56; B. LJUBOVIĆ – D. MARTINOV, 2013, 250–254; M. VILIČIĆ, 1971, 66; M. MAGDIĆ, 1877, 67. Prema Magdiću, pod ložom Kampuzia ili blizu magazina soli, što je jako važan podatak, na glas zvona otvarale su se sudbene sjednice. Usp. M. KOSTRENČIĆ – V. GORTAN – Z. HERKOV, 1973, 161: *campusius* – campus, *planum*: poljana, ravnica. Usp. Š. LJUBIĆ, 1868, 198: "secundum morem solito ad sonum campae ipsius civitatis Segniensis consilio super campusium more solito solempniter congregato..."

⁵⁰ J. RUSKIN, 1853, 270–271, XIV.

rastvorenog prizemlja i monoforama providenog prvog kata jasno se razlikovala od nadogradnje dijela fasade drugog kata, također izvedene opekom, no posve drugačijih dimenzija i tehnike zidanja.

Ovdje želim istaknuti pretpostavku⁵¹ da se pojam *campusium* možda odnosio na čitav taj predio grada koji se danas zove Malom placom. Prostor toga trga tako se valjda naziva u opreci prema trgu Cilnica, tj. Veloj placi. Treba pritom naglasiti da se urbanističko reguliranje Vele place, toga "egzercir placa", poljane pokraj utvrđene feudalne rezidencije na rubu grada (na kojoj su najprije nicala skladišta za sol), u prostor najreprezentativnijeg i najvećeg gradskog trga zbivalo tek od terezijanskog razdoblja i osobito u razdoblju klasicizma prve polovice 19. stoljeća⁵², pa je prema tome i toponim Mala placa vrlo recentnoga postanka. U kontekstu izrazite trgovačke usmjerenosti senjske srednjovjekovne komune i njezinih veza s talijanskim gradovima spomenut ću privilegije koje su u Senjskom statutu rezervirane za Senjane i Ankonitance. No, fokusirat ću se na izraziti venecijanski utjecaj na senjske prilike u kasnom srednjem vijeku, osobito zbog mletačkog interesa uvoza drva i drvnih prerađevina, ali i težnju kontrole trgovinom solju.⁵³ Vratit ću se na Kampuzij, nudeći vezu s mletačkim *campo* i pritom podsjećajući na moguću paralelu toga naziva s onim krčke poljane i kasnijeg trga Kamplin.

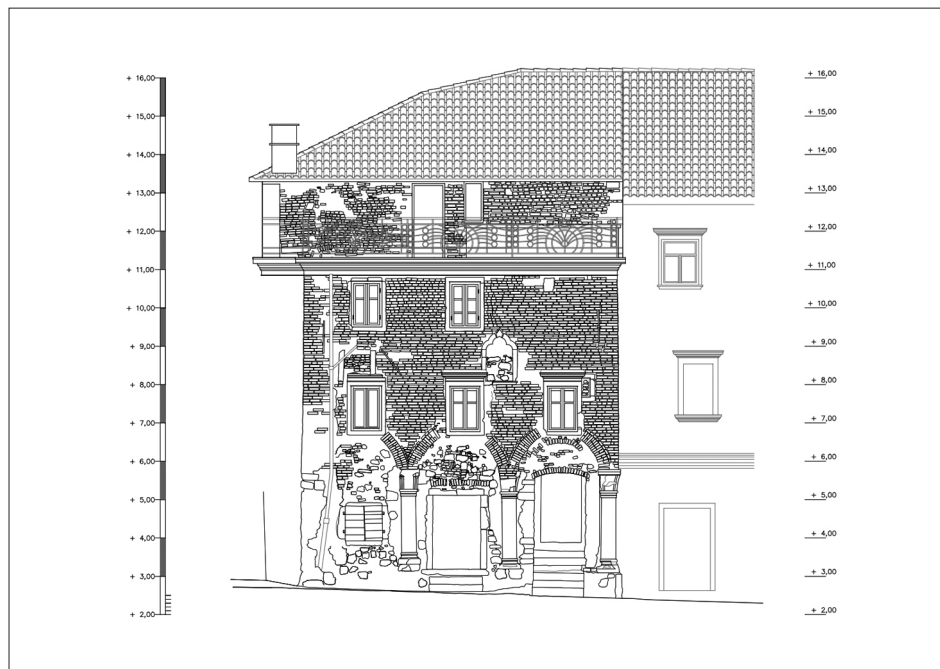
Senjski trg Mala placa već je do 16. stoljeća bio posve jasno artikuliran. Dva su razloga zašto mi to danas lako ne raspoznajemo. Prvi je razaranje dijela njegovih kuća u Drugom svjetskom ratu i njihova supstitucija arhitekturom koja nije bila primjerena povijesnom središtu Senja, a drugi je što su sve kuće toga trga bile znatnije preuređene i nadograđene u 19. stoljeću, pa je takva slika fotografski dokumentirana. No, mjerilo trga bilo je kasnosrednjovjekovno i ranorenesansno i sve te zgrade imale su kasnosrednjovjekovne i renesansne prethodnice koje danas istražujemo kombiniranjem tradicionalnih povijesnoumjetničkih metoda.

U samom oblikovanju Lože građene opekom uz korištenje kamenog stupovlja, s obzirom na oblikovanje lukova izvedenih opekom, kamenih kapitela i baza stupova te s obzirom na oblikovanje gotičkih monofora, prepoznajem vrlo jasan mletački utjecaj, a njezin postanak zasad ću radno i široko datirati u 14. stoljeće. Ona ima obilježja poslovnih prizemlja venecijanskih patricijskih

⁵¹ Pretpostavka je temeljena već i na tumačenju pojma kako ga donosi *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*. Usp. M. KOSTRENIĆ – V. GORTAN – Z. HERKOV, 1973, 161.

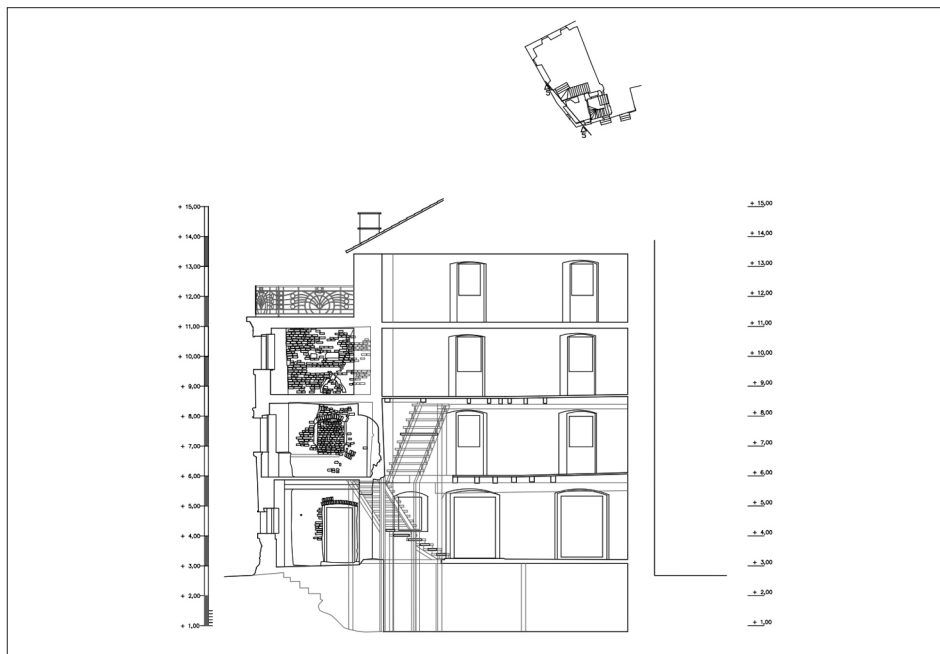
⁵² Usp. I. LENTIĆ-KUGLI, 1982, 203–209.

⁵³ O značenju Senja u 15. stoljeću uz presjek u prošlost sve do 13. stoljeća i mletačku prisutnost u Senju od druge polovice 13. stoljeća te povlastice mletačkim trgovcima usp. B. GRGIN, 2002, 192–193.

Sl. 9. Snimak postojećeg stanja sjevernog pročelja senjske gradske Lože, pročelje (izradila: Klara Šolić, ing. geod.)

kuća toga vremena. Čitav sklop mogao je funkcionirati poput karakteristično venecijanskog *fondaca*, kao trgovačke baze za skladištenje robe. Karakteristični su podrumski prostori koji također imaju zide od srednjovjekovne opeke. Opeka dobro štiti od vlage, a ti ukopani prostori očito su imali funkciju skladišta - možda soli koje se u vezi s Kampuzijom spominje u dokumentima. Lako je zamisliti koliki je značaj imala sol u trgovini sa stočarskim prostranstvima s druge strane Vratnika. Karakteristične su i arkadno rastvorene lože za obavljanje javnih poslova. Time ne tvrdim da je prostor bio u vlasništvu Mlečana jer iz spomena u gradskom statutu očita je bila njegova javna, komunalna funkcija, no očit je i mletački utjecaj u njegovu oblikovanju. Pritom se otvaraju i pitanja: odakle je pribavljena opeka za njegovu izgradnju te odakle su u Senj stigli majstori vični zidanju opekom? Ovdje ću samo ukratko spomenuti inače vrlo poznat mletački utjecaj na procese urbanizacije gradova jadranske Hrvatske, itekako prisutan čak i kod samog Dubrovnika, zatim osnivanje Korčule i utemeljenje Novog Paga. U Senju je mletačka uloga mogla biti inicijalna u genezi trga u neposrednoj blizini pristaništa, koji je uskoro prerastao u novo komunalno

Sl. 10. Snimak postojećeg stanja senjske gradske Lože, presjek
(izradila: Klara Šolić, ing. geod.)

središte, izrazito svjetovnog i poslovnog karaktera, u protuteži starom trgu pokraj katedrale. Na takvu su se podlogu nadvezale prirodne težnje Senjana za postizanjem komunalne autonomije. Stanje je lako usporediti s odnosom prostora pokraj krčke katedrale s crkvom sv. Kvirina i biskupskom rezidencijom te krčke Vele place kao svjetovnog gradskog središta na suprotnoj strani grada, pokraj zapadnih gradskih vrata i gradske luke. Tako rano postojanje zasebnoga svjetovnog gradskog središta upozorava na rano dostignut visok stupanj urbanističkog razvoja grada.

U tom je smislu posebno zanimljiva i kuća uskočkog vojvode Daničića koja se prema jugozapadu nadovezuje na niz zgrada s Ložom. Prema kasnijem vlasniku nazivala se i kućom Petra plem. Homolića.⁵⁴ Točno ondje gdje treba biti, na drugom katu, podalje od ulične vreve i ušiju znatiželjnika, na njoj je izvedena luksuzna kasnogotička trifora vješto izvedenih lisnatih kapitela, obrubljena okvirom sastavljenim od niza izmjeničnih zubaca.

⁵⁴ M. MAGDIĆ, 1877, 32.

Raspravi gdje se nalazila senjska gradska vijećnica koju je Valvasor ocijenio lijepom⁵⁵ pridružujem se prijedlogom da je to bilo upravo ovdje u zgradi s kasnogotičkom triforom koju danas zovemo kućom Daničić. Riječ je o kasnosrednjovjekovnom zdanju koje se moglo razviti kao produžetak ranije nastalih zgrada u javnoj funkciji, koje se prema jugozapadu nadovezalo na niz započet s ložom. Pritom ističem da se na katastarskoj mapi iz druge polovice 19. stoljeća jasno raspoznaje rubna zapadna prigradnja na k.č. 104, zgrada s ložom (tj. moguća prvotna vijećnica s ložom na k.č. 100/1), koja niz rubi sa suprotne, istočne strane, kao i vjerojatna naknadna razdioba središnje zgrade, tj. kuće Daničić na čestice 101/1 i 101/2.

Naravno, sve to tek je pretpostavka koju bi trebalo potkrijepiti konzervatorskim istraživanjima, konzervatorsko-restauratorskim sondiranjem zida prostorije kojoj je zid providen triforom jer uz takvu vanjsku dekoraciju lako je zamisliti mogućnost nalaza tragova tabulata i oslika. U jednom prijašnjem radu na primjeru kuće Posedarić istaknuo sam da se kod problema datiranja senjskih kuća kasne gotike i rane renesanse treba držati vrlo preciznih povijesnoumjetničkih metoda datiranja zidnog opusa i arhitektonske dekorativne plastike.⁵⁶ Kod Senja za 15. stoljeće to možemo pouzdano činiti datirajući kuće unutar jednog desetljeća, pa se pritom mi povjesničari umjetnosti ne opterećujemo njihovim nazivima koje su dobile po kasnijim doseljenicima, istaknutim uskočkim zapovjednicima ili naprosto prema tradiciji. S obzirom na povijesne okolnosti, već koncem 15. stoljeća, a osobito u prvim desetljećima 16. stoljeća, vjerojatno je egzodus

Sl. 11. Senj, pogled na Ložu nakon uklanjanja žbuke (foto: Blaženka Ljubović, 2003.)

⁵⁵ J. W. VALVASOR, 1689, 79.

⁵⁶ M. BRADANOVIĆ, 2016, 121–139.

Sl. 12. Senj, trifora kuće Daničić, moguće kasnogotičke gradske vijećnice
(foto: Damir Krizmanić, 2004.)

imućnijih Senjana bio vrlo izražen. Ovaj, za kvarnerske prilike, raskošniji primjerak kasnogotičke kamene dekorativne arhitektonske plastike nije teško pridružiti radovima kakve je pedesetih godina 15. stoljeća prakticirao Andrija Aleši. Kako je odavno i iscrpno arhivski potvrđeno, on je tada bio vrlo aktivan na obližnjem Rabu⁵⁷, a njemu i njegovim pomoćnicima pripisao sam i dekorativnu arhitektonsku plastiku kapela prigradenih uz južni zid krčke katedrale. Ova moja senjska atribucija, bude li potvrđena (a dosad nisam primijetio da tko nije prihvatio moje atribucije kvarnerske kasnogotičke i renesansne kamene plastike), još snažnije senjsku srednjovjekovnu baštinu uvezuje u kulturni krajolik istočnojadranske obale i otoka.⁵⁸

⁵⁷ C. FISKOVIĆ, 1948, 5–44.

⁵⁸ M. BRADANOVIĆ, 2016, 69–80; M. BRADANOVIĆ, 2012, 451–459.

Umjesto zaključka

Ovdje izloženim primjerima nastojao sam upozoriti na narav senjske baštine u kasnom srednjem vijeku i njezinu povezanost s umjetničkom baštinom kvarnerskih otoka i šireg jadranskog područja. Kada sam započeo pisati ovaj rad, namjeravao sam obraditi još nekoliko primjera, no shvatio sam da je riječ o kompleksnijim temama koje zahtijevaju monografsku obradu, kao i da ne bi bilo u redu zauzimati pretjerano velik prostor u *Senjskom zborniku* u povodu ove važne posvete. Stoga ću ovdje tek najaviti još nekoliko senjskih povijesnoumjetničkih tema unutar okvira kasnog srednjeg vijeka i samog osvita novog vijeka koje namjeravam izložiti, a prva će biti ona o senjskim spomenicima izvan grada Senja.

Senjska umjetnička baština, koja je nastajala nakon opisanih primjera, također je vrlo zanimljiva i još uvijek slabo valorizirana, no podalje je od karakterističnih primjera komunalne kulture istočnojadranskih gradova. Militarizacija grada gušila je težnje komunalne autonomije, a kako to u pravilu u povijesti gradova biva njegov je suton obilježen usponom drugog obližnjeg grada. Precizno je to opisao još Sackinski: "Senj je mala varošica, al je ovo mjesto za Hrvatsku njegda bilo od velike važnosti, pogledom na trgovinu, politiku i strategiju. Otkad mu na zaljevu jadranskom njegdašnja neznatna senjska Rieka prvašnji glas poplavi, a vojnička ga uprava u verige okova, ne mogu se žitelji senjski onako ponosito i odvažno kretati, kao što se kretahu stari Senjani, upoznavši ime svoga grada s Italijom i dalekim iztokom."⁵⁹

Mi koji desetljećima pratimo stanje senjske baštine izrazito cijenimo značajne pomake poput konzervatorskog posla obavljenog na senjskoj Loži, no mora se priznati da je to ipak samo kap u moru potreba za revitalizacijom povijesnog središta grada. K tomu, današnje stanje senjske baštine ne samo da ne smije biti preprekom intenziviranja njezinog istraživanja, već bi trebalo biti poticaj takvom naporu. Bez obzira na ratna razaranja, tj. upravo zbog njih, naša je dužnost daljnjim povijesnoumjetničkim, arheološkim i povijesnim istraživanjima, komparativnom analizom pisanih i grafičkih izvora senjske baštine sačuvane u samom Senju i izvan njega, omogućiti nova i u širem jadranskom kontekstu važna saznanja. Kao što sam već i uvodno naglasio, mnogo bi se moglo učiniti i na planu konzervacije i prezentacije preostale baštine ali i na reinterpetaciji nestalih spomenika i njihova uklapanja u širu sliku baštine istočne obale Jadrana.

⁵⁹ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1997, 405.

*Literatura**I. Izvori*

Šime LJUBIĆ (ur.), *Monumenta specntantia historiam Slavorum meridionalum, Listine o odnošnjih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, knjiga 1, Zagreb, 1868.

II. Knjige i članci

Mile BOGOVIĆ, Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku, *Riječki teološki časopis*, 4/2, 1996, 291–328.

Mile BOGOVIĆ – Darko NEKIĆ, *Senjska biskupija. Povodom 10. obljetnice uspostave Gospičko-senjske biskupije (2000. – 2010.)*, Grad Senj i Gospičko-senjska biskupija – Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Senj, 2010.

Mile BOGOVIĆ – Blaženka LJUBOVIĆ, Prilog raspravi tlocrtnog razvoja senjske katedrale kroz povijest i njezino uređivanje nakon Drugog svjetskog rata, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 2013, 271–342.

Anton BOZANIĆ – Tomislav GALOVIĆ – Igor ŽIC, *Krčka kulturna baština*, Rijeka, 2018.

Marijan BRADANOVIĆ, Quelques exemples de sculptures Vénitiennes du XIV siècle (Trecento) dans le Kvarner, *Hortus artium medievalium, Journal of the International Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 10, Zagreb-Motovun, 2004, 247–252.

Marijan BRADANOVIĆ, Rab i recepcija renesanse u arhitekturi i skulpturi na sjevernom Jadranu, *Rapski zbornik II*, 2012, 451–459.

Marijan BRADANOVIĆ, *Vrbnik: grad ljudi i spomenici*, Zagreb, 2015.

Marijan BRADANOVIĆ, *Grad Krk u srednjem vijeku*, Split, 2016.

Marijan BRADANOVIĆ, Još jednom o širenju renesansne skulpture na Kvarneru, *Ars Adriatica* 6, 2016, 121–138.

Marijan BRADANOVIĆ, O nekima od nepovratno izgubljenih i jednom pronađenom rapskom spomeniku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40, 2016, 69–80.

Marijan BRADANOVIĆ, Tra Venezia e Zara- contributi del Quarnero alla scultura del Trecento per il professor Nikola Jakšić, *Aspice hunc opus mirum, Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, Dissertationes et monographiae 15, International Research center for late antiquity and the middle ages, Motovun, University of Zagreb, University of Zadar, 2020, 535–543.

Cvito FISKOVIĆ, Andrija Aleši i ostali majstori u Rabu, u: *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, Izdanje Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu, 1948, 5–44.

Ante GLAVIČIĆ, *Vodič po Senju i okolici*, Senj, 1962.

- Ante GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice, *Senjski zbornik*, 2, Senj, 1966, 399–412.
- Ante GLAVIČIĆ, Obnova katedrale Blažene Djevice Marije u Senju 2001. godine. Nalaz srednjovjekovne crkve na mjestu sakristije, *Senjski zbornik*, 28, Senj, 2001, 33–50.
- Lojze GOSTIŠA (ur.), *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi/Johann Weichard Valvasor to the Slovenes and to the Europe*, Narodna galerija Ljubljana, Ljubljana, 1989.
- Borislav GRGIN, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb, 2002.
- Mihela MELEM HAJDAROVIĆ, Valvasor, Vitezović i Slava Vojvodine Kranjske, *Studia lexicographica*, 2/9, 2011, 149–176.
- Emil HILJE, Još jedno djelo kipara Pavla iz Sulmone, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27, 2003, 35–41.
- Emil HILJE, *Zadarski kipar i graditelj Pavao Vanucijev iz Sulmone, Zadar*, 2016.
- Nikola JAKŠIĆ – Nino NOVAK, Il battistero paleocristiano a Bescanuova (Baška) sull'isola di Veglia, *Hortus artium medievalium*, 15, 2009, 403–410.
- Miljenko JURKOVIĆ, Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 14, 1990, 81–91.
- Marko KOSTRENIČIĆ – Veljko GORTAN – Zlatko HERKOV, *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Editio Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium, vol. I. (litterae A-K), Zagreb, 1973.
- Ivy LENTIĆ-KUGLI, Kuća Jurja Demellija na senjskoj "Cilnici", *Senjski zbornik*, 9, Senj, 1982, 203–209.
- Juraj LOKMER, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. stoljeća (Prilog cjelovitoj povijesti grada Senja), *Senjski zbornik*, 42-43, Senj, 2015-2016, 235–326.
- Blaženka LJUBOVIĆ – Damir MARTINOV, Obnova gradske vijećnice – lože u Senju. Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na lokaciji gradske vijećnice – lože, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 2013, 250–254.
- Mile MAGDIĆ, *Topografija i poviest grada Senja*, Senj, 1877.
- Lujo MARGETIĆ, Senjski statut iz godine 1388., *Senjski zbornik*, 34, Senj, 2007, 5–160.
- Predrag MARKOVIĆ, Mramorni reljefi venecijanske radionice Bon u Senju i krčki knezovi Frankopani, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30, 2006, 9–28.
- Darko NEKIĆ, Senjska biskupija u srednjem vijeku, *Senjski zbornik*, 24, Senj, 1997, 31–48.
- Milan PELC, *Renesansa*, Zagreb, 2007.
- Ivo PETRICIOLI, Tragom kipara "Paulusa de Sulmona", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21, Split, 1980, 252–265.
- John RUSKIN, *The Stones of Venice*, Smith, Elder & Co., London, 1853.
- Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Izabrana djela*, Zagreb, 1997.

- Manoilo SLADOVIĆ, *Poviesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856.
- Ranko STARAC, Rezultati prve faze arheoloških sondiranja na trgu Cimiter u Senju, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 71–88.
- Gjuro SZABO, Arhitektura grada Senja, u: A. SCHNEIDER (ur.), *Hrvatski kulturni spomenici I.*, Senj, 1940, 35–51.
- Danko ŠOUREK, Renesansne ploče s grbovima Matijaša Korvina i Aragonaca iz nekadašnjega kaštela u Senju, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 52/3, Zagreb, 2020, 203–224.
- Marko ŠPIKIĆ, Konzerviranje i urbana reforma u Senju, 1945. – 1949., *Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 8, 2017, 157–175.
- Pavao TIJAN, Bilješke, u: A. SCHNEIDER (ur.), *Hrvatski kulturni spomenici I.*, Senj, 1940, 59–78.
- Johann Weikhard VALVASOR, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 3, XII, Laibach, 1689.
- Melita VILIČIĆ, Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1968, 54–87.
- Melita VILIČIĆ, *Arhitektonski spomenici Senja*, Rad JAZU, Zagreb, 1971.
- Melita VILIČIĆ, Prilog pitanju da li je u Senju sačuvana jedna od najstarijih gradskih loža našega jadranskog područja, *Rad JAZU, Razred za likovne umjetnosti*, knjiga 8=381, 1978, 49–56.
- Melita VILIČIĆ, Skice grafičkih rekonstrukcija nekih drevnih senjskih sakralnih građevina, *Senjski zbornik*, 18, Senj, 1991, 277–299.

III. Internetski izvori

- FRANKAPAN, *Hrvatski biografski leksikon* URL: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6281> (2021-09-01)
- GARTLIC ZA ČAS KRATITI, URL: https://hr.wikisource.org/wiki/Gartlic_za_%C4%8Das_kratiti (2021-08-16)

OUTLINES ABOUT SENJ'S HIDDEN HERITAGE OF THE MIDDLE AGES IN THE CONTEXT OF THE ARTS OF THE EASTERN ADRIATIC COAST AND ISLANDS

Summary

Senj's heritage in general is historically and artistically extremely poorly researched and interpreted in the wider context of the heritage of the Eastern Adriatic coast. This is especially true of the monuments of the Middle Ages, hidden under completely different later architectural layers in the Early Modern Age of the militarised town. The examples analysed here are hypothetically interpreted in a new way, with suggestions for the dating and stylistic connections from the region of Kvarner, as well as from the wider Adriatic area. Along with the emphasis on the historical circumstances and the analysis of graphic and written sources, a proposal is presented for the

dating and stylistic connection of the destroyed mediaeval tower (in the old Croatian Chakavian dialect - turan) in front of the façade of Senj's cathedral.

The possible closest twin and model to the Senj tower is probably located in Krk - insufficient data about the appearance of the Senj tower requires some speculation. All the circumstances that support such an interpretation, in the stylistic and chronological connection of the former Romanesque bell tower of the Krk cathedral from the end of the 12th century and the bell tower in front of Senj's cathedral are explained exhaustively. It is assumed that, like the Krk bell tower, this one in Senj also had a communal status, so this may have been the reason for the construction of one more bell tower behind the rear of the cathedral, connected to the whole of the bishop of Senj's historical residence. After this, two chronologically and epigraphically-palaeographically close inscriptions are compared with two churches from the first half of the 14th century, one which according to A. Glavičić was located on the site of the sacristy of Senj's cathedral and the other which was located on the site of the sacristy of the Krk cathedral. The epigraphically-palaeographically very close inscriptions, Senj's "*Imie od Raduča*" and Krk's which mentions the donors "Leonard" and "Bogdan", as well as the master craftsman "Mikel", are dated just four years apart.

Finally, there is a comparative discussion about the process of urbanisation, architecture and the possible original name of Senj's Mala Placa, the probable centre of the secular communal life of Senj in the late Middle Ages and the second focal point of the then already bicentrically organised town. Also discussed are the implications arising from the existence of such an urban focal point located next to the quay and completely separated from the most important public space in front of the cathedral. A proposal is presented for the dating of the town Loggia (the so-called "Kampuzija") to the 14th century. The term is interpreted as the name of the Loggia (Loža), but also as the name of the whole area regulated early as a square, in the sense of "campo" - like Krk's Kamplin. The explicit Venetian method of the shaping of the brick-built Loggia, fitted with characteristic ground floor columns and Gothic monophores on the first floor part of the façade, stands out. One's attention is drawn to its basement storage area which may have been a storeroom for salt. In this way, an early Venetian contribution (14th century) to the urbanisation of this part of the town located in the immediate vicinity of the quay stands out. For the Daničić house fitted with a luxurious late Gothic triforium, it is assumed that in the late Middle Ages it could have been a town hall and that it could, in fact, have been the town hall whose beauty was praised by J. W. Valvasor. A hypothesis is made about its original dimensions. With a little research luck, this could be confirmed by the conservation-restoration research of the inner face of the house's masonry, especially the floors at the level of the skilfully carved Late Gothic triforium. The triforium is attributed to the work of Andrija Aleši from the 1550s.

Keywords: Senj, cultural heritage, urbanism, architecture, Middle Ages, Krk, Rab, Venice, Andrija Aleši